

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

135:4 • 2015

Kim Esmark, Lars Hermanson, Hans Jacob Orning & Helle Vogt (red.), *Disputing strategies in medieval Scandinavia* (Leiden: Brill 2013). 371 s.

Sju nordiska forskare och tre utomnordiska har gett ut en bok som belyser konflikter och konfliktlösning i Norden under medeltiden. Bidragsgivarnas undersökningar bygger i de flesta fall på källmaterial producerat under 1200-talet. I förhållande till äldre, politisk historia bidrar denna antologi med nya synsätt och nya undersökningsmetoder.

Boken är indelad i tre delar. Grunden för indelningen av de två första är källmaterialet. I del I bygger alla bidrag på så kallade berättande källor, medan del II bygger på klassiskt medeltida diplommaterial. Del III består av de tre utomnordiska bidragen författade av historikerna Stephen D. White och Gerd Althoff samt rättshistorikern John Hudson. Den sistnämnde kommenterar några av de nordiska forskarnas bidrag i antologin, men tillför liksom de andra två också nya vinklingar på konfliktforskning och forskning om tvister, och är väl värda att läsa. De utomnordiska forskarna tillhör en äldre generation än de nordiska och har fungerat som starka inspirationskällor för dem. I det följande kommer endast de nordiska bidragen att recenseras.

I inledningen till boken ger Hans Jacob Orning och Kim Esmark en informativ historiografisk beskrivning av konflikter och var i denna konfliktforskning Skandinavien befinner sig samt vilka utmaningar forskarna står inför idag. Orning och Esmark viker också ett avsnitt i inledningen till boken för att propagera för att studera källor som kvarlevor, som avspeglar av tillkomsttidens normer och värderingar, oavsett källtyp. I ett svenskt perspektiv är det att slå in öppna dörrar. Dessa dörrar har varit öppna åtminstone sedan 1990-talet framförallt som en följd av att den tvärvetenskapliga genusforskning som bedrevs på 1970- och 1980-talen fått sådan genomslagskraft vid flera svenska universitet. Dessa äldre forskare studerade både så kallat berättande material som så kallade kvarlevor för att

blottlägga attityder och normer i förhållande till genus, det vill säga att de studerade kvarleveaspekter i källorna. Sedan dess är man allmänt försiktigare i metoddebatten med att dela in materialet i kvarlevor och berättande källor. I stället talar man om att alla typer av källor innehåller information av kvarlevekaraktär respektive innehåller berättande aspekter.

Begreppet konflikt uppfattas brett. I det inbegrips alla sociala spänningar mellan människor i ett samhälle samt på vilka sätt dessa konflikter löstes. Därmed studeras hela processen från de handlingar som utlöste konflikten och de handlingsval parterna stod inför under konflikten samt hur konflikten bilades. Vilka fora använde sig parterna av? Skedde det inom eller utanför rättssystemet? I vilka situationer löste parterna det på egen hand? När tillkallades medlare och på vems inrådan? När gick man ut i fejd och när räckte det med att hota om våld? I vilka typer av konflikter hänvisade parterna till kontrakt eller lagstiftning? Vilka underliggande normer om konfliktlösning fanns i det medeltida samhället?

Artiklarna i del I är författade av Hans Jacob Orning, Auður Magnúsdóttir och Lars Hermanson. Deras undersökningar är genomgående nyanserade och väl genomförda. De behandlar politiska maktanspråk i olika perspektiv under en period då vi i Norden har färre nedslag av klassiskt källmaterial än de stora länderna i Europa. Först ut är Orning som i sin artikel polemiserar mot norska forskare som betecknat perioden 1030–1157 kaotisk. Rivaliserande tronpretendenter drabbade samman i öppna konflikter med mycket våld eller hot om våld. Orning visar med väl underbyggda exempel att konflikterna i ett sådant samhälle styrdes av regler och handlingsmönster som måste följas, och att själva utgången av konflikterna upprätthöll den sociala ordningen. Det fanns således ett fungerande system för konfliktlösning även innan det som ibland kallas för inbördeskrigen bröt ut i mitten på 1100-talet. I artikeln finns många intressanta iakttagelser och resonemang och polemiker mot tidigare forskning.

I själva verket bidrar hans artikel i mina ögon främst till att belysa 1100-talets mitt. Emellertid är Ornings ambition att verkligen belysa perioden 1030–1157. Den saga han analyserat för att göra det är *Morskinskinna* författad runt 1220. Han använder sig därmed av en källa författad långt senare än den period han vill komma åt. Han försvarar sitt val av källa med att de sociala strukturerna förmodligen var desamma på 1000- som på 1100-talet, att konflikter om ledarskap såg snarlika ut, vilket är en motivering som bara vilar på ett antagande. Orning tillför ytterligare en motivering i vilken han resonerar att författaren till *Morskinskinna* inte kunde ha hittat på den sociopolitiska strukturen åren 1030–1157, även om han eventuellt placerat personer och platser fel. De konfliktlösande mekanismer som Orning förtjänstfullt får fram gällande perioden 1030–1157 stämmer väl med andra

forskarens resultat för 1100-talets andra hälft. I själva verket är det kanske just den periodens förhållanden hans källa belyser, men att källproducenten applicerat sin tids syn på konfliktlösning på händelser som ligger mycket längre tillbaka i tiden.

Bilden av *Morskinskinna* som ett verk av sin tid förstärks när jag läser Magnúsdóttirs bidrag som behandlar kvinnans roll i kampen om makten. Hon läser verket som en spegling av förändrade attityder till giftermål och till kvinnans anspråk på arv. När kvinnans anspråk på arv för sig och sitt barn kom att respekteras i slutet av 1100-talet, utgjorde den kvinna som hörde till ett kungahus ett hot mot männen. Dessa måste från och med då finna nya strategier för att bli kvitt det hotet. Magnúsdóttir visar att ett sätt var att gifta bort henne med en man från en lägre stående släkt så att deras gemensamma barns härkomst försvagades i förhållande till den manlige konkurrenten. Kvinnan kunde då inte längre göra anspråk på tronen å sina barns vägnar.

Mansidealet förändrades också under samma period, framförallt var det inte längre eftersträvarsvårt att alstra barn med flera kvinnor. Man skulle välja en kvinna från samma sociala skikt. Att låta lusten styra visade på svag karaktär och på att den mannen inte hade de rätta ledaregenskaperna. Därmed måste männen under en mellanperiod välja att antingen ha konkubiner eller att gifta sig. En kombination av de två kunde inte längre förekomma. Barnen måste härstamma från ett legitimt äktenskap. Magnúsdóttir påvisar elegant och övertygande vägen till det monogama äktenskapet och hon uppfattar det som ett av målen för författaren till *Morskinskinna*.

Än mer uppfattar Lars Hermanson författaren till sin källa *Gesta Danorum* som en mycket medveten författare. Saxo inkorporerar till exempel sin tids juridiska framsteg i sitt författarskap och använder sin tids normer och värderingar på äldre händelser, i ett visst, bestämt syfte. Medvetet försvarar han den blivande kung Valdemars väg till tronen, enligt Hermanson. Den strategi som Saxo lägger i Valdemars händer för att upprätthålla makten var att anklaga sina rivaler, tronpretendenterna, för högförräderi. Hermanson menar att hans försvar av Valdemars handlingar gynnade den sittande släkten på tronen.

Konsekvent resonerar Hermanson övertygande i termer av att Saxo framställt de handlande personerna i ett visst syfte. Hermanson faller aldrig för frestelsen att påstå att tronpretendenterna i Saxos berättelse verkligen representerade sig själva och sin samtid. Därmed är skillnaden stor mellan Hermansons och Ornings tolkning av sina källor.

Del II inleds med en informativ presentation av framväxten av jordägo-förhållanden och äganderätten, av skriftfästning av lagar samt av tingen som fungerande domstolar. En internationell publik behöver denna inledning

eftersom de flesta artiklar i denna avdelning handlar om ägotvister. Författarna till inledningen är de danska forskarna Helle Vogt och Kim Esmark. De döljer inte att deras presentation utgår från danska förhållanden. De har emellertid Sverige och Norge i åtanke och påstår med rätta att flera fenomen överensstämmer mellan områdena. Förtjänstfullt beskriver de när och på vilket sätt Sverige eller Norge avviker.

I sitt bidrag tycks det för rättshistorikern Vogt viktigt att kunna fastslå hur en tvist avslutades och särskilt att kunna konstatera om upplösningen av konflikten var ett domslut och inte en förlikning utanför domstolen. Frågan är rättshistoriskt relevant men ytterst svår att besvara för 1200-talet, i synnerhet när man som Vogt har ett så ofullständigt material till sitt förfogande. Dessutom är sättet hon kategoriserat materialet på högst oklart.

Bättre ställt är det för Esmark som använder sig av ett rikt källmaterial i vilket Sørø klostets tvister med sina grannar verkligen kan följas, i de flesta fall under hela processen, som ibland kunde ta många år. Han visar med all önskvärd tydlighet hur parterna i en ägotvist använde sig av en rad fora – såväl personliga överenskommelser mellan parterna, förlikning med hjälp av medlare, som olika offentliga, världsliga domstolar och offentliga, kyrkliga domstolar – samt någon gång även hot om våld. Medeltidsmänniskan utnyttjade flera olika fora under processens gång, vid varje tillfälle valde hon den som hon hoppades eller visste bäst skulle främja hennes sak. Från en och samma process kan det sålunda finnas många skriftliga uppgörelser bevarade. Det är något jag känner igen från det svenska materialet.

Det enda bidrag i antologin som bygger på källmaterial producerat inom det svenska riket är Catharina Anderssons artikel som redogör för gåvans funktion i det svenska samhället. Gåvans funktion tecknas smidigt mot en utomnordisk, internationell fond. Endast på några sidor i slutet av artikeln kommer hon emellertid in på gåvan som konfliktlösare.

Del II avslutas med en fullödlig artikel av Lars Ivar Hansen såtillvida att han arbetar utifrån premissen att individerna verkade inom ett accepterat regelsystem (som även var lagfäst), men som parterna också kunde omförhandla och påverka när de upprättade sina giftermålskontrakt. När ägotvister uppstod mellan olika släkter visar Hansen att den argumentation de använde sig av hänvisade till regelverket eller till upprättade avtal. Resultaten är väl underbyggda och han bidrar med viktig kunskap om den växelverkan mellan lag och praktik som styrde senmedeltida människors handlingsmöjligheter.

Antologin gör anspråk på att spegla konfliktlösning i de skandinaviska länderna Norge, Sverige och Danmark. I själva verket behandlas norskt (-isländskt) och danskt material och de nordiska forskare som bidragsgivarna refererar till har också arbetat med danskt eller norskt material. Följaktligen

varken belyses eller refereras till forskare som arbetat med svenskt material om tvister eller om konflikter kring donationer och andra former av gåvor som skapat konflikter, vilket är en brist.

Positivt är att bidragsgivarna har haft gemensamma utgångspunkter och att de tycks ha inspirerats av samma internationellt erkända forskare, att döma av att de alla (utom Hansen) flitigt refererar till dem. I denna antologi får vi intressanta nedslag i hur människor på företrädesvis norskt och danskt område löste sina konflikter.

Stockholms universitet

GABRIELA BJARNE LARSSON

Sigurd Kværndrup & Tommy Olofsson, *Medeltiden i ord och bild: Folkligt och groteskt i nordiska kyrkomålningar och ballader* (Stockholm: Atlantis förlag 2013). 249 s.

Sigurd Kvaerndrup och Tommy Olofsson har onekligen skapat ett intressant och spännande verk. En sökning på nätet ger vid hand lite olika ting. Oftast karakteriseras boken rätt och slätt som ett pionjärverk. Andra framhåller att texterna är svårtillgängliga och akademiska till sin karaktär. Efter att ha läst boken känner jag mig som läsare mitt emellan dessa båda karakteristiska. Att en text är akademisk upplever jag själv ofta som positivt. Pregnansen och exaktheten blir ofta bättre med ett välutvecklat språk än med ett mera utslätat dito. Trots att jag läst etnologi under ledning av Jan Öjvind Swahn och ägnat en del tid åt studier i folkliga ballader, får jag medge, att det tog en icke föraktlig tid att sätta mig in i bokens språkbruk. När detta väl var gjort, underlättade den precisa och konsekventa språkbehandlingen förståelsen av texterna. Men exempelvis de olika bildkretsarna kontra de nio kretsarna i Ingierd Gunnarsdotters balladeska bildvärld, nedtecknade på 1670-talet, fick jag upprepade gånger återkoppla till under läsningens gång. Då var den andra bäraren av den balladeska traditionen, Karen Brahe, från 1560-talet enklare att följa. Om man läser boken i en följd blir naturligtvis inte detta något problem, men hos mig låg boken på nattduksbord, lästes på resa och i väntsalar under några veckor. Därvid är jag nog inte annorlunda än de flesta läsare.

Bokens udda formgivning, hög och smal, ger känslan av att den lätt skall få plats i fickan vid besök i våra medeltida kyrkors spännande och formrika bildvärld. Men för detta är boken för hög och inbindning för tung. Språkdräkten inbjuder inte heller till att ha boken med sig på utflykter i kyrkornas bildvärld. Jag provade med Karmeliternas kyrka i Helsingör och upplevde

då att det var svårt att på plats orientera sig i rummet och exakt placera de omtalade målningarna. En enkel situationsplan hade underlättat identifieringen av den kommenterade bildvärlden. Ibland önskar jag också att bokens avbildningar kunde varit något skarpare men detta kan vara tryckningstekniskt. Huvuddelen av bildmaterialet är återgivet i sepia. Något jag upplever som positivt, men bilderna missar kanske då en del i skärpa.

Kan man då betrakta boken som ett pionjärverk, vilket kaxigt anges på bokens baksidestext? Pionjärverk är ett starkt ord som ställer stora krav på författarna. Men visst är den det. Att som författarna koppla samman medeltidens ballader, visserligen nedtecknade under 1500- och 1600-talen, med lika medeltida bildframställningar i våra kyrkor tillhör inte det vanliga. Det som plötsligt slog mig under läsningen av boken, var att vi genom de relativt väl daterade kyrkmålningar fick en indirekt datering av de nedtecknade balladerna. Om de senare kan identifieras i en bildvärld som Albertus Pictor återger i kyrkovalven under 1400-talets slut eller i en 1100-talsmålning i Bysantinsk stil, så har dessa ballader varit allmängods vid tiden för målningarnas utförande. Annars hade ju knappast Albertus använt de folkliga balladerna som utgångspunkt vid illustrerandet av de bibliska berättelserna. Hur mycket äldre de är vet vi inte men rimligen var de väl etablerade när målningarna utfördes. Detta ger onekligen en intressant inblick i vanliga människors föreställningsvärld under medeltiden. Det seglivade och långsiktiga tidsspännet i den folkliga balladen tecknas på ett åskådligt sett genom beskrivningen av den våta fotens betydelse för den kvinnliga erotiken. Skickligt knyts den folkliga balladen, nedtecknad på 1600-talet, samman med Askungen ur bröderna Grimms sagovärld, och med August Strindbergs *Fröken Julie*.

De ofta förekommande sexuellt eller erotiskt laddade tolkningarna av denna kombinerade skriftliga och bildliga föreställningsvärld visar att intet är nytt under solen. De groteska framställningar som ibland återfinns i Nordens kyrkliga bildvärld visar onekligen att humor är något som förändrar sig rejält över tid. Vad som var kul under senmedeltiden betraktas snarast som dålig lyteskomik i dag.

Medeltiden i ord och bild är inte en helt enkel läsning. Språket är som ovan framhållits, mycket specialiserat, även för en person van vid akademiska texter, men har man väl trängt in i Kværndrups och Olofsson språkbruk är belöningen stor. En spännande medeltida bildvärld ges nya tolkningar genom att kopplas till den folkliga balladens språkdräkt.

Hur exakt är då tolkningen av illustrationer i våra kyrkor som författarna erbjuder? Svårt att avgöra. Om jag kommer ihåg Jan Öjvind Swahns föreläsningar korrekt, så fanns det gott om tolkningsalternativ till den folkliga balladens innehåll. Om Kværndrup och Olofsson kommit till den bästa

slutsatsen kan i alla fall inte jag avgöra men väl är deras tolkningar både intressant och spännande läsning.

Malmö Museer

ANDERS REISNERT

Crister Ericsson, *Bandybaronen i folkhemmet: Familjen De Geer, bruket och folket* (Stockholm: Carlsson Bokförlag 2013). 266 s.

Historien om svensk industriell utveckling under centrala delar av 1900-talet brukar hängas upp på Saltsjöbadsandans syfte om arbetsfred och en stabil arbetsmarknad, de gyllene efterkrigsårens ökade välbstånd och det påföljande välfärdsbygget – grundstenar i en synnerligt framgångsrik modell som sträckte sig från socialdemokratins tidiga år vid makten till oljekrisen 1973–1974. Förändring, framsteg och modernitet är nyckelorden. Men denna utveckling kan också beskrivas som en historia av tillbakablickande kontinuitet, vars resultat var väl så framgångsrika, och där huvudfigurerna inte var socialdemokratiska politiker och sociala ingenjörer utan företagsledare av ett äldre snitt.

Christer Ericsson tar i monografen *Bandybaronen i folkhemmet* sig an denna parallella historia. Han gör det via exempel från bruksorten Lesjöfors och ägarna till bruket, familjen De Geer. Speciellt fokus läggs på bandybaronen själv – Gerard De Geer – och hans tydligt patriarkala ledningssätt och samhällssyn.

Boken cirklar kring tre teman: familjen, bruket och idrotten. Framställningen av dessa är huvudsakligen kronologisk, vilket är ett bra grepp som gör texten lätt att navigera i. Fokus ligger på de tydligt patriarkala strategier för lojalitetsbindning och identitetsskapande som ledningen för bruket använder från det att Gerard De Geer köper företaget 1923 till det att konkursen under sonsonen Gerard Jrs ledning är ett faktum 1982.

Familjen De Geer ledde alltså Lesjöfors bruk under cirka 60 års tid. Under den perioden växte både ett starkt företag fram och en ort som av utomstående betraktades som ett mönstersamhälle.

Gerard De Geer såg sig själv som patriarken med tydligt ansvar för sina anställda men i jämförelse med andra bruksägare, som tydligt framhöll sin auktoritära ställning och bestraffande uppgift, var De Geer betydligt mer konsensusinriktad och verkade för samförstånd och samarbete.

Denna så kallade didaktiska patriarkalism som De Geer utövade, avsåg att via kunskap om företaget binda arbetarna till sig och omvandla dem till lojala medarbetare i ett gemensamt projekt. Detta tog sig formen av att De

Geer fram till sin avgång i varje nummer av personaltidningen berättade om de generella ekonomiska konjunkturerna och om brukets ställning och framtidsutsikter.

Tillit och socialt ansvar som grund för en patriarkal relation är viktigt: ömsesidigheten betonas och vikten av att alla parter skall vara nöjda. De Geer var under hela sin tid i Lesjöfors mån om att behålla ett sådant förhållande till de anställda. Ericsson framhåller tydligt honom som en representant för den ledarstilen – i framställningen framstår dessutom De Geer som osedvanligt målmedveten och skicklig och därför framgångsrik i detta spel. Ericsson visar också att ehuru progressiv och före sin tid Gerard De Geer än ansåg sig vara, bygger hans agerande ändå på ett tydligt återblickande, där patriarkala ideal i form av familism samt ett samhälle byggt på traditionella könsroller var den röda tråden.

Detta är en av styrkorna i Ericssons framställning – att kunna visa på denna kluvenhet i De Geers person men framför allt hur detta spelades ut i samhället Lesjöfors utifrån ett antagande om ömsesidig nytta. Men denna aspekt av nästan friktionsfri samverkan mellan tradition och modernitet kunde faktiskt ha lyfts än tydligare!

Sonen Lars De Geer tar över i början av 1960-talet och verkar initialt i samma didaktisk-patriarkala anda som sin far, bland annat med ledare i personaltidningen. Men förutsättningarna för de tidigare använda patriarkala strategierna förändras under dennes tid i ledningen – framför allt handlar det om en begynnande asymmetri mellan parterna – Lars påtalar dels farorna för de anställda att förlita sig på att bruket skall ordna allt, dels att ledningen nu börjar få svårare att få med sig samtliga anställda, bland annat ökar sjukskrivningarna och maskandet i produktionen. Det patriarkala greppet över bruket och samhället försvagas och försvinner slutligen i och med sonsonen Gerard Jr tillträde som chef 1979.

Den förklaring som ges till att effekterna av den beprövade strategin slutligen börjar krackelera är att ekonomiska och sociala samhällsprocesser gjorde modellen omodern och otillräcklig, en process som paradoxalt nog hade börjat redan under de goda åren (och uppmärksammats av sonen Lars De Geer) men som tar fart på allvar när lågkonjunkturen envist håller i sig. Tiden syns slutligen hunnit i kapp Lesjöfors!

Att utvecklingen i Lesjöfors var så framgångsrik menar Ericsson baserar sig på det samarbete som tidigt etablerades mellan Gerard De Geer och ortens fackförening, Metalls avdelning 65.

Just samarbetet med facket var helt centralt för De Geer. Denne jämställde arbetarrörelsen med den reformistiska versionen, och kunde på så sätt nästan friktionsfritt samarbeta med de lokala representanterna för denna – kampen mot de bråkiga och besvärliga vänstersocialisterna var ju gemensam.

Ericsson påpekar att de åsikter om arbetarrörelsen som De Geer hade finns belagda först från 1940- och 1950-talen. Där framgår hans insikt om att fackföreningarna inte skall bekämpas, utan om de behandlades på rätt sätt utgjorde de en tillgång för företagen/bruken. De Geer var i jämförelse med andra företag väldigt tidigt ute med att organisera/formalisera samarbetet mellan ledning och fackförening.

Hans positiva åsikter om arbetarrörelsen bygger till stor del på ett tidigt möte (1910) med smältare Holm från Hällefors, som hos De Geer framträder som en skötsam arbetare av det snitt som socialdemokraterna önskade: nykter, bildningstörstande, pålitlig. Holm är således en sann företrädare för arbetarrörelsen (den reformistiska delen förstås), vilken beskrivs som "ansvarsfull och förnuftig". Här visar Ericsson återigen skickligt på det återblickande perspektivet hos De Geer – skuggorna från en korporativistisk värld där Holm blir en genuin representant för sin klass.

De Geer samarbetade med den lokala fackavdelningen för att skapa gemensamma fördelar. Här anas konturerna av den moderne patriarken, han som inte ser anledning att ta öppen strid med den starka arbetarrörelsen utan istället söker samarbete för att det är det mest rationella att göra.

De patriarkala dragen hos De Geer manifesterades som gåvor till de anställda, exempelvis ett semesterhem eller inrättande av olika stipendiefonder, firande av de så kallade familjedagarna då bruksledningen bjöd in familjerna till de anställda till festligheter, eller i form av understöd till brukets mässingsorkester och bandylag. Också försöken att lösa bostadsfrågan är goda exempel. De Geer använde alltså hela arsenalen av traditionella patriarkala strategier för att få arbetarna att identifiera sig med företaget. Men understödet och festligheterna kom med en prislapp: ständiga uppmaningar till skötsamhet och krav på disciplin och lojalitet.

Avsnitten i boken om implementeringen av de patriarkala strategierna visar hur många av dessa som faktiskt var traditionella och konstanta inslag i en sådan policy. Ericsson visar hur enkelt och hur ofta dessa användes av De Geer. Här snuddas frågan om det fanns ett uppriktigt engagemang från De Geers sida eller om han bara var skicklig i spelet? Den uppfattning jag får utifrån Ericssons framställning är att De Geer hade en genuin omsorg för de anställda och deras familjer.

Som gammal bandymålvakt gläder jag mig förstås över de ingående avsnitten om idrottens – främst bandyns – betydelse för bruks- och samhällsandan i Lesjöfors samt hur den avsåg skapa en gemensam identitet bland invånarna i orten. Ericsson visar hur De Geer mycket medvetet använde sport för detta ändamål. De Geers engagemang kom dock ur ett eget genuint idrottsintresse och hade inte enbart instrumentella syften.

Här var han inte ensam – mängder av exempel kan ges på den starka

ställning som idrottsutövning hade på bruksorter. Där sågs sport, speciellt lagsporter, som en lämplig verksamhet. Via idrotten och de fysiska (idrotts) platserna ville de ansvariga skapa rum där social sammanhållning kunde frambringas, ytterst som samhällsanda men även som ett sätt att lojalitetsbinda arbetarna till bruket. Det didaktiska inslaget inom idrotten – lagsportens regler – samt det kamratskap som den gav upphov till sågs också som värdefullt.

Avsnittet om bandyn i Lesjöfors bygger på tidigare forskning av Ericsson men den fördjupas här, framför allt förklaras De Geers agerande. Läsaren får en god förståelse för det stora intresse som baronen hade för bandy, och som manifesterade sig i ett generöst ekonomiskt stöd. Men det framgår också att De Geer betraktade framgångsrik idrott som god marknadsföring för bruket, så helt altruistisk var denne således inte.

I sin bok *Bandybaronen i folkhemmet* belyser Christer Ericsson tydligt familjen De Geers roll för bruket och samhället Lesjöfors under drygt 60 år. Utvecklingen där beskrivs som ett samarbete mellan ett äldre men anpassat patriarkalt system och arbetarrörelsen och hur detta på lokalplanet skapar, ibland mot alla odds, ett framgångsrikt företag och i förlängningen ett livskraftigt samhälle. Detta är den parallella väg till modernisering och välstånd som vissa orter uppvisar.

Ericssons studie har en god disposition, är välskriven och också mycket skickligt genomförd: författarens stora förtrogenhet med ämnet syns tydligt. En rad spännande teman tas upp, framför allt var det två som jag fastnade för: först den inbyggda kluvenhet som den moderna patriarken visar upp vad gäller relationerna till de anställda och till arbetarrörelsen – dels finns de bakåtblickande patriarkala strategierna (som i en brukskontext har långa traditioner), dels det institutionaliserade och relativt jämlika samarbete med fackföreningen som framför allt den äldre De Geer ger uttryck för. Denna aspekt fångar Ericsson upp och förtydligar genom att placera in den i en större kontext.

Det andra temat är den vikt som idrottsutövning tillmättes på bruksorten. De Geers bevekelsegrunder för hans starka engagemang i ortens bandylag förstås som en kombination av vilja till disciplinering och fostran ovanifrån, identitetsbyggande och krass marknadsföring.

Avslutningsvis, Christer Ericsson bok ger i mitt tycke en fascinerande och närgången bild av patriarkal praxis, dess *last hurrah* om man så vill, under en brytningstid mellan äldre och nyare former av företagsstyrning och arbetsmarknadsrelationer i Sverige.

Olof Kåhrström (red.), *När landet kom till staden: Lantbruksmöten och lantbruksutställningar som arenor för agrara moderniseringssträvanden i Sverige och Finland 1844–1970* (Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien 2013). 416 s.

Hur nära kopplingarna mellan land och stad genom historien än varit, tenderar dessa två att skiljas åt och studeras utifrån olika premisser. Därför väcker en bok med titeln *När landet kom till staden* intresse – ett möte mellan dessa två världar, hur manifesterades det? I detta fall är det så kallade lantbruksmöten och lantbruksmässor, närmare bestämt deras funktion som arenor för moderniseringssträvanden i Sverige och Finland, som undersöks – just under den tid när Sverige gick från att vara ett utpräglat agrart samhälle till att bli mer urbaniserat och industrialiserat.

I fyra artiklar presenteras historien kring dessa lantbruksmöten och lantbruksmässor. Leif Runefelt ger inledningsvis en kort historik över mötenas förändring, från sammankomster för eliten till mer småbrukarinriktade och folkliga sammankomster, och koncentrerar sig därefter på att diskutera möjliga forskningsfrågor kopplade till lantbruksmöten och lantbruksutställningar. Idéerna som presenteras är många och ger inspiration till att söka sig vidare i arkiven. Exempelvis ges förslag på att djupare undersöka frågor om kommersialisering, lantbruksutställningarna som kvalitetsfrämjande instans, genomslaget av det moderna jordbruket i form av maskinutställningar, lantbruksmötena som forum för utbildning och själva utställningsformen som medium. Runefelt föreslår även, och lägger tyngdpunkten vid, diskursiva analyser av mötena och introducerar här att undersöka mötena och utställningarna som arenor för olika företeelser och strävanden.

Den mest omfattande artikeln, skriven av Mats Morell, behandlar de svenska lantbruksmötena och lantbruksutställningarna i Sverige mellan 1846 och 1930. Morell ger en gedigen och mångfacetterad presentation av mötena, med Stockholmsmötena 1886 och 1930 som illustrerande motpoler. Fokus i artikeln ligger på att diskutera den ändrade funktion mötena och utställningarna fick under de nära 100 år som är artikelns tidsspänn. Morell poängterar här att den funktion som man från arrangörernas håll kanske hade tänkt sig, med mötena som forum för förmedling av kunskap och information från maskintillverkare, testinstitut och forskare till en bredare jordbrukarskara, inte riktigt uppfylldes. I stället fungerade mötena, framför allt de tidiga, som en plats för eliten att befästa och manifestera åsikter om hur ett jordbruk bäst skulle bedrivas. I takt med att möjligheten att diskutera agrara spörsmål flyttades till andra instanser än lantbruksmöten förändrades också deras karaktär till att bli rena utställningar.

Maren Jonasson, som enligt författarpresentationen arbetar med en av-

handling rörande just lantbruksmöten i de nordiska länderna under 1800-talet, diskuterar i sitt bidrag de finska lantbruksmötena. Framför allt behandlas mötesdeltagarnas sociala hemvist och stor uppmärksamhet ägnas också åt mötenas diskussionsfrågor, hur de var formulerade och vilka ämnen som berördes. Parallellen till Sverige är ständigt närvarande och extra intressant blir det när förutsättningarna för att anordna ett möte diskuteras. Enligt Jonasson blev lantbruksmötena i Finland en del av en större politisk diskussion då det i storfurstendömet inte var en självklarhet att anordna allmänna möten – folksamlingar sågs som möjliga oroshärdar. Extra rafflande ur storpolitisk synvinkel blir det då turerna kring ett planerat möte i Borgå 1855 kopplas samman med lantdagen 1809. I det här perspektivet blir det tydligt att lantbruksmötena i Finland hade en bredare politisk betydelse än vad de hade i Sverige. Denna tråd hade varit intressant att spinna vidare på och undertecknad sätter sina förhoppningar till den kommande avhandlingen.

I den sista artikeln diskuterar Olof Kåhrström de olika typerna av källmaterial som finns rörande lantbruksmöten och dito utställningar. Kåhrström ger även förslag på forskningsfrågor som i jämförelse med Runefelts frågor är mer direkt kopplade till materialet, hur det såg ut och hur det var formulerat. Berättelserna om sammankomsterna lyfts fram som den ur forskningssynpunkt viktigaste källkategorin men Kåhrström framhåller också utställningskatalogerna, vilka han menar kan ge en intressant ingång för den som vill fördjupa sig i hur lantbruksmötena framställdes för en besökare – helt i linje med Runefelts diskursiva ansats. Det är uteslutande svenska källor som behandlas, vilket förstärker det svenska perspektivet i boken. Kåhrström ger även en genomgång av olika diskussionsfrågor som hölls vid mötena, vilka ämnen de behandlade och hur de var formulerade.

Efter detta är drygt halva boken avverkad. Den andra halvan introducerar och återger delar av de källor vilka Kåhrström behandlat i sin artikel. Framför allt berörs de berättelser som skrevs i samband med mötena och mötenas diskussionsfrågor, men det ges också exempel från lokalpress och statliga betänkanden. Möjligen går det att direkt använda sig av de återgivna källtexterna i en forskningsuppgift, men det är framför allt ett givande, och inspirerande, inslag för den som är intresserad av att söka sig vidare i arkiven. Förutom de återgivna källtexterna ger boken även en praktisk ingång till egna efterforskningar eftersom Kåhrström också utformat en databas för utställningskataloger, mötesvägvisare, mötesberättelser, tidningsartiklar och annat tryckt utställningsrelaterat material. I bokens sista kapitel beskrivs hur databasen, tillgänglig via enheten för de Areella Naringarnas Historias hemsida, utformats och hur den som vill kan ta sig vidare.

Antologin som publiceringsform inbjuder till både bredd och djup, men baddar också för en del upprepningar när ämnet som behandlas ändå är

relativt snävt. Detta är fallet med *När landet kom till staden*. Stort fokus läggs på att analysera mötenas diskussionsfrågor, men trots det saknar jag reflektioner kring hur urvalet av dessa frågor gick till och vad inte minst de bortvalda frågorna kan säga om de olika lantbruksmötesdiskurserna. Det samma gäller resonemangen kring prisvinnare i de under möten pågående lantbrukstävlingarna. Att vinnarna bestod av en ganska liten och likartad grupp är föga förvånande, men hur väl representerade vinnarskaran det totala utställarklientelet? Genusperspektivet, som inledningsvis föreslås av Runefelt, ges inte heller något större utrymme vilket hade varit intressant med tanke på den uppenbara, och noterade, avsaknaden av kvinnor i dokumentationen kring mötena. Vad gäller den tidsmässiga avgränsningen, enligt titeln 1844–1970, ligger bokens tyngdpunkt på perioden fram till 1930. De möten och utställningar som hölls efter 1930-talet behandlas sparsamt – troligtvis på grund av deras ändrade karaktär och ett förändrat källäge – men jag vill ändå framhålla att perioden efter 1930 hade varit intressant att ge något mer utrymme, inte minst med tanke på den förändring det svenska jordbruket genomgick under efterkrigstiden.

Boken är, som oftast när Kungl. Skogs och Lantbruksakademien ger ut publikationer, påkostad och fylld med färgrika och talande illustrationer. Både tidsanda och historisk förändring fångas i lantbruksmötenas affischer och kataloger där exempelvis 1896 års affisch (s. 41), med sprudlande nationalromantiska toner och lagerkransar till pristagarna, står i stark kontrast till utställningskatalogen från 1959 (s. 113), där både formspråk och motiv talar om en stram rationalitet. I boken finns en uppsjö av dessa illustrationer som tillsammans med fotografier från mötena ger en fin känsla för arrangemangens syfte och genomförande.

För den som inte är bekant med lantbruksmöten och lantbruksutställningar som form för agrara diskussioner och presentation av jordbruket utgör boken ett ypperligt underlag för att fylla på sina kunskaper. Boken visar också tydligt att det under den tidsperiod som studeras fanns en rad moderniseringssträvanden inom de agrara näringarna – en önskan att utbilda, att förbättra och att effektivisera det svenska och finska jordbruket. *När landet kom till staden* erbjuder nya perspektiv på hur dessa strävanden tog sig uttryck i en mer publik form. Vad staden ansåg om att landet kom på tillfälligt besök är dock inget som avhandlas närmare, och kanske ett ämne för fortsatta studier.

Göteborgs universitet

ANNA R. LOCKE

Mats Hellspång, *Stadion och Zinkensdamm: Stockholms idrottspublik under två sekler* (Stockholm: Stockholmsia förlag 2013). 270 s.

Nu föreligger Mats Hellspångs länge emotsedda historiska projekt om idrottspubliken i tryck. Hans imponerande studie sträcker sig således från 1800-talet till 2000-talet och är avgränsad till Stockholmsområdet. Något annat hade knappast varit möjligt. Analysen kretsar huvudsakligen kring idrottens publikkultur, vilket inte utesluter användande av samhällsvetenskapliga, statistiska data och beteendevetenskapliga resonemang. Syftet med studien är att studera "uppkomsten av en bestämd etikett för beteendet på idrottsläktarna" och hur denna etikett utmanats och förändrats under 1900-talets gång. Vilka skillnader fanns mellan olika idrotter och beror skillnaderna på import från internationella arenor eller fanns det rentav "inhemska särdrag"? Hans fokus är "idrottspublikens beteende som en form av offentlig folklig kultur". Det handlar alltså om publiken och dess uppträdande inom olika idrottsgrenar under årens lopp, och det görs genom en berättande analys utifrån frågeställningar om idrott med och utan publik, offentliga och privata idrottsarenor, publik och klass, hejarramsor, sång och musik samt om publiketikett och publiketik. Givetvis behandlar han även det stora sportsliga problemkomplexet huliganism. Överhuvudtaget innehåller boken många givande passager om publikbeteendet och gamla goda hejarramsor återges som: "Sassa, brassa, mandelmassa, vi vill höra nätet rassla". Vissa saknar man, som ramsorna: "Upp och nicka – sockerdricka" eller "Ettan, kom, tvåan kom – trean kommer så småningom". Han framhåller även kampsångerna som sjungs av fotbollspubliken med svensk text till visor som "Que sera sera".

För att kunna genomföra sitt stora projekt delar han in idrottsgrenarna i åtta huvudgrupper, nämligen lagbollsporter, individuella bollsporter, duellsporter, friidrott, estetiska bedömningssporter, simning, motorsport och hästsport. Den historiskt betydelsefulla skidsporten kommer inte med eftersom den aldrig av naturliga skäl kunnat bli stor i Stockholmsområdet. Hellspång bygger naturligtvis sin studie på en ingående diskussion gentemot tidigare forskning och dess resultat, och på arkivalier från en rad idrottsorganisationer och artiklar från 21 tidningar och tidskrifter, som exempelvis samtliga stockholmstidningar, samt inte minst på egna viktiga, systematiska observationer på läktarplats. Hellspång har studerat publikbeteendet på plats under årens lopp; en metod där nytta kan förenas med nöje.

Vad kommer han då fram till? Vilka likheter och skillnader finns det mellan de olika sporternas publik under årens lopp och hur skall allt detta förstås och förklaras? Han poängterar i sin slutsummering när det gäller viktiga förändringar inom sportens och åskådarnas värld för det första, att

idrottspublikens historia också är en berättelse om idrottens spridning och demokratisering – alltså att den spreds över landet av överklassen – och fram till första världskriget hade, som han säger, idrottsarrangemangen en viss prägel av societetsevenemang över sig. Kungahuset medverkade också till detta genom sitt stöd och deltagande. Han konstaterar dessutom, att överklassporter som tennis hade ett betydande kvinnligt inslag vid denna tid. Men idrotten spreds socialt och under OS 1912 kommenterade "Ekensisar" sakkunnigt tävlingarna från ståplatsläktaren. Kvinnorna fanns för det andra också på plats och deltog, framhåller han, i den tidiga föreningsidrotten i sporter som skidåkning, konståkning, bandy, simning, gymnastik och tennis. Men när konkurrens- och tävlingsaspekten tilltog efter första världskriget drog sig kvinnorna tillbaka och återkom först efter andra världskriget. För det tredje understryker han, att publiken i de stora bollsporterna ofta själva inte hade varit aktiva medan det var precis tvärtom i sporter som fäktning och brottning. För det fjärde skriver han, att "mycket är konstant i idrottspublikens historia": alltså sådant som att musik spelats och då ofta framförd av en musikkår. För det femte, så trycker han på att den tekniska utvecklingen inneburit stora förändringar för publiken, och då genom en medialisering av arenorna. För det sjätte påpekar han, att införandet av huvudskydd inom ishockeyn, bandyn och boxningen försvårat personidentifieringen under pågående tävling för publiken.

De två största förändringarna sedan 1800-talet är ändå, menar han med fog, dels den amerikanska "hejakulturens" införande under 1910-talet, dels den engelska supportkulturens etablering från och med 1970-talet, som sedan också urartade till huliganism i flera Stockholmsklubbar. Med stöd av forskningsläget redovisas huliganismproblematiken, men inte mer, för den kräver också en kriminologisk, organisatorisk ansats. Utifrån sin undersökning kan Hellspong avslutningsvis dra slutsatsen, att den stora skillnaden mellan publikbeteenden finns mellan de stora bollsporterna och de individuella idrotterna, vilket knappast är någon överraskning. Förklaringen till denna skillnad beror på, menar han, publikstorleken, hårdheten i spelet, regelbundenheten i matchandet och den mentala aspekten med identifikation med klubben. Beteendet bottnar alltså i typ av sport. För att kunna få svar på frågan om idrottspubliken är speciell eller inte gör han i sina slutord en intressant jämförelse mellan idrotten och teatern. Här ställer han den retoriska frågan om idrotten egentligen behöver någon publik och kommer fram till att det går bra att idrotta utan publik medan däremot en teaterpjäs utan publik knappast i längden fungerar kulturellt-samhälleligt. Men och det är en av hans spännande slutsatser: idrottens publiketikett som sattes under 1800-talet och förändrades under 1900-talet liknar egentligen på många sätt ännu äldre tiders folkliga publikbeteenden i teaterlokaler och

operahus. Dock är publiken i vissa individuella sporter med högborgerlig bakgrund som tennis och golf fortfarande distingerad. Styrkan i Hellspongs studie är utan tvekan det syntetiska helhetsgreppet. Nu finns således en berättande analys som sammanfattar publikbeteendet inom olika sporter i Stockholmsområdet i ett långt givande historiskt perspektiv.

Stockholms universitet

BILL SUND

Ulrika Geisler & Henrik Rosengren (red.), *Kult, konst eller myt? Richard Wagner i tvärvetenskaplig belysning* (Malmö: Universus Academic Press 2013). 121 s.

Vi som var tonåriga musiknördar på 1960-talet och växte upp i perifera svenska residensstäder fick aldrig uppleva Wagners musik annat än möjligen på LP och via radion. Om man tog sig för att söka upp musiken var man tvungen att bortse från tonsättarens kopiöst dåliga rykte som Hitlers idol. Wagner var helt enkelt en *persona non grata* i det Sverige som försökte göra upp med förkrigskopplingarna till tysk kultur. En som stod emot den allmänna anglo-amerikaniseringen under tidigt 1970-tal, inte minst i musiken, var ynglingen Anders Jarlert i Lund. Jag hade då förmånen att som inringd körsångare under hans taktfasta dirigentpinne i Uppåkra kyrka få upptäcka en av de svenska tonsättare som tagit allra mest intryck av Wagner, nämligen Andreas Hallén. På senare tid har uppenbarligen den numera vordne teologiprofessorn Jarlert återvänt till de senromantiska tonerna. Han är själv redaktör för en uppföljning i bokform av ett wagnersymposium i Stockholm 2013, "Richard Wagner: Werk und Wirkungen – his works and their impact" och han är medförfattare i *Kult, konst eller myt? Richard Wagner i tvärvetenskaplig belysning* med lundaforskarna Ursula Geisler och Henrik Rosengren som redaktörer. Deras bidrag har sällskap av artiklar av danskan Nila Parly och finländaren Hannu Salmi.

Henrik Rosengren beskriver i sin inledande artikel den omtumlande resa begreppet, snarare än personen, Wagner tvingats till under 1900-talet. Många betraktar Wagner som musikens största antisemit medan Rosengren även redovisar hur andra betraktar Wagners famösa artikel "Das Judenthum in der Musik" mest som en hämnd mot den tidigare mentorn Meyerbeer för att han vägrat de lån Wagner bett om. Bilden av Wagner som en av tyskhetens främsta fanbärare kontrasteras mot vad andra betraktar som hans kosmopolitiska drag. Både vurmen för det tyska som kulturell bas för den runt förra sekelskiftet ännu unga nationen Tyskland och antisemitismen har,

som det verkar i Rosengrens text, inspirerats av Wagners svärsons, Houston Stewart Chamberlain, djupt antirasistiska böcker i högre grad än av Wagners egna skapande. Medan de västliga segermakterna i andra världskriget ledde ett slags ideologiskt motstånd mot Wagner och förbjöd hans operor i sina ockupationszoner gav diktaturen i den östra sovjetzonen en frihamn för Wagner. Rosengren använder sig av en riklig mängd svenskt material i sin utmärkta exposé.

Bidraget från Hannu Salmi, "Richard Wagner and the Notion of Culture", är lättläst och brett informativt kring begreppet kultur i motsats (jo faktiskt!) till civilisation och till Wagners aktiva roll i skapandet av den tyska nationen baserad på en gemensam tysk kultur. Salmi skapar en spännande berättelse med en myckenhet relevanta detaljer. Ändå undrar jag när jag läst hans text om den är tänkt att leda till något specifikt eller om tanken just var att penetrera *notions*. Bäst är Salmi i försöket att koppla det moderna begreppet "deltagande kultur" till de metoder – dåtidens motsvarighet till sociala media – Wagner använde för att nå ut till allmänheten och utnyttja sin egen berömmelse för att finansiera sitt arbete. Salmi visar att som vanligt är inget nytt under solen.

Ursula Geislers artikel beskriver samtidens fascination över "det nordiska" som ersättning för upplysningstidens fokus på den antika kulturens såväl legender som rationalitet. Det nordiska passade uppenbarligen den romantiska epokens konstnärliga skapare bättre. Möjligen skulle man här även kunna göra en referens till "musikstriden" mellan traditionalisterna med Johannes Brahms som musikideal och nytyskarna med Wagner som musikalisk förgrundsfigur. Brahms sågs som företrädare för de klassiska idealen medan Wagner sades stå för framtidens musik. Men musikstriden är väl beskriven i andra verk. Geisler koncentrerar sig till framtidens musik, framförallt Wagners, förankring i uråldriga och återuppväckta myter från norr. Det är som bekant lättare att skriva långt än kort. Det måste ligga mycket mer arbete än vad ögat ser bakom Geislers välkondenserade framställning – föredömligt.

För den i vår tid nödvändiga genusanalysen står Nila Parly i hennes "Stærke kvinder i Wagners værker". Förmodligen är bidraget i denna antologi en kortversion, möjligen med några nya rön, av hennes doktorsavhandling i samma ämnen: *Absolut sang: Klang, køn og kvinderoller i Wagners værker* (2007). Parlys läsning av Wagners kvinnliga huvudroller är imponerande djup och detaljrik. Även om en del av det som lyfts fram i mina ögon ser mera ut som det kvinnliga könets rent röstfysiologiska och sångtekniska möjligheter snarare än kvinnors förvärvade sociala roller gör Parly tydligt hur Wagner använder sig av både kön och genus i sin gestaltning av kvinnorollerna. Här blir heroinerna med rätta de verkliga centralfigurerna; framförallt Senta i

Den flygande holländaren och Brünnhilde i *Nibelungens ring*.

Anders Jarlert, slutligen, diskuterar hur Wagners sista sceniska musikverk *Parsifal* ömsom betraktats som ett verk lämpligt för kyrkorummet och ömsom som ett verk som inte bör framföras i kyrkor. Wagner verkar inte ha strävat efter att *Parsifal* skulle uppföras i kyrkor – han ansåg att verket stod för en slags "konstreligion". Han var även tydlig med att verket inte skall spelas i lokaler där även operetter framföres. Jarlert beskriver utifrån ett framförande av merparten av *Parsifal* i Lunds domkyrka våren 1933 hur man fortfarande då vändades just med förhållandet mellan stycket och lokalen. Jarlerts egen slutsats är att "liksom teatern inte blir någon kyrka för att *Parsifal* spelas där blir inte heller kyrkan en teater" [...] "Kyrkorummet kan alltså användas till mer än det är avsett för – men inte på bekostnad av det som rummet är avsett för". Till min stora men högst privata förtjusning upptäcker jag på antologins sista sida att jag uppenbarligen själv bidragit till ytterligare en av Jarlerts musikaliska upplevelser i kyrkorummet, utöver den i Andreas Halléns *Juloratorium*, i min ytterst marginella insats som korist i Menottis julopera *Amahl and the Night Visitors* i Christinæ kyrka i Göteborg.

Göteborgs universitet

STAFFAN ALBINSSON

Peter Englund, 1914: *Stridens skönhet och sorg: Första världskrigets inledande år i 68 korta kapitel* (Atlantis: Stockholm 2014). 292 s.

Peter Englund, 1915: *Stridens skönhet och sorg: Första världskrigets andra år i 108 korta kapitel* (Atlantis: Stockholm 2015). 401 s.

2008 utkom Peter Englunds *Stridens skönhet och sorg: Första världskriget i 212 korta kapitel*. Och nu är en omfattande fembandsversion på väg, ett band för varje krigsår, varav de två första redan utkommit. Persongalleriet har utvidgats till ett fyrtiotal och skildringen av hur första världskriget uppfattades på gräsrotsnivå blir därmed bredare. Samtidigt styr kronologin. Vi får följa enskilda personers livsöden parallellt över tidsaxeln. Dramaturgin är som hämtad från tv-serier med flera olika berättelser jämlöpande i tidsflödet.

Englund framstår som en ovanligt berättarskicklig historiker och förmår levandegöra krigets verklighet, dess vardag och brutalitet. Det mesta har redan sagts om *Stridens skönhet och sorg*. Superlativen staplas på hög i recension efter recension, hemma såväl som utomlands. Och det är bara att instämma i hyllningskören. I en historievetenskaplig kontext som *Historisk tidskrift* kan det emellertid vara en poäng att även uppmärksamma teoretiska och metodiska aspekter, historiesyn och kunskapssyn, som ytterst sällan får plats i

dagstidningarnas kulturspalter. Sådana aspekter kan förstås betraktas som överkurs när det gäller populär historieskrivning, men eftersom Englund framgångsrikt har skapat lite av sin egen genre är det likväl intressant att syna byggsstenarna.

Av förordet till första bandet framgår att det inte är en bok om "*vad* det var", det vill säga om orsaker, förlopp, slut och följder – "utan fastmer en bok om *hur* det var". Englund kallar framställningen ett slags "antihistoria" eftersom kriget bryts ned i dess minsta beståndsdel: "den enskilda människan och hennes upplevelser". I fokus står det alldagliga som inte alltid får utrymme i traditionella historieböcker. Det finns ingen övergripande och sammanhållande berättelse utan i stället ett nätverk av biografier. Ambitionen är att ge en mångsidig bild av kriget utifrån individuella erfarenheter. Enskilda människoöden utgör därmed berättelsens nav.

Greppet fungerar utmärkt. Genom att punktmarkera ett antal personer synliggörs mänskliga dimensioner som ger en existentiell förståelse. De olika scenerna bildar en mosaik av samtida stämningar, känslor och tankar. I de enskilda livsödena bor starka berättelser och insikten om krigets villkor vidgas. Inomvetenskapligt aktualiseras emellertid frågan på vilket sätt Englund konstruerar och tillrättalägger. Själv diskuterar han inte tolkningsmallar och urvalsprinciper. Sorteringsmaskinen verkar i det tysta men bestämmer likväl axpocket i källmaterialet. På ett övergripande plan handlar historieskrivning om att skapa helhet i något som annars riskera att drunkna i detaljer. Men det är också intressant på vilket sätt helheten pusslas ihop.

Givetvis har Englund en förförståelse precis som alla andra, vilket inte minst blir tydligt eftersom han leder oss in i en tid när facit ännu inte var skrivet. Brev och dagböckerna är oftast komponerade i ett förflutet nu och fungerar som primärkällor. Det tog, som han också påpekar, lång tid för många att inse vidden av katastrofen. En del såg den aldrig. Däremot vet Englund, liksom läsarna, att första världskriget blev en tragedi, vilket förstärker påverkan gestaltningen. Blicken i backspegeln styrs av den egna tidens normer och värderingar. Dåtid och nutid är som kommunicerande kärl. Hans berättelse om första världskriget tar förstås också form i nuet, vilket i sin tur påverkar rastret genom vilket källmaterialet filtreras. Nuets måttstock avgör och är väsentlig för en historiker att väga in. Men en mer detaljerad diskussion av problematiken hade sannolikt betytt stilbrott.

Syftet med historievetenskap och historieskrivning är att på det ena eller andra sättet komma åt verklighetens komplexitet och mångfacetterade struktur. Sedan kan det förstås diskuteras från vilket håll att det är mest fruktbart att öppna upp för det förflutna. Är det ovanifrån, underifrån eller rent av från sidan?

Krig har oftast beskrivits ovanifrån. Det är, som Englund noterar, generella aspekter som uppmärksammats. Genom att välja underifrånperspektivet rör han sig därmed bitvis på obanade stigar i en mikrohistoria. Fördelarna med berättargreppet är uppenbara och gör det möjligt att följa det stora kriget på golvet vare sig det handlar om nationell eufori, entusiasm, skepticism, smärta eller lidande. Samtidigt fyller de individorienterade och autentiska berättelserna sannolikt ett existentiellt behov hos läsaren. Människors öde i krigets mitt eller utkant fångas.

Det finns emellertid sällan entydiga svar på vad vi lär av underifrånperspektiv. Med det alldagliga i fokus finns alltid en risk för att skildringen blir banal, även om känslor och tankar i samband med krig sällan är triviala. Väsentligheter går förlorade i detaljer och det privata blir för privat. Ibland känns Englunds mikrohistoria därför likgiltig och repetitiv. Andra gånger ger livsöden från skilda sociala och geografiska miljöer en mångfacetterad bild som öppnar tankebanor och vidgar vyer.

Till synes är det inte Englunds ambition att konkludera, det vill säga att lyfta fram trender och inringa övergripande mönster. En syntetiserande avslutning på de fem banden, om än tentativ och prövande, skulle emellertid kunna visa på underifrånperspektivets relevans och synliggöra mer allmängiltiga aspekter på krigets vardag.

För en historiker aktualiserar läsningen reflexmässigt frågorna: Hur har Englund lyckats att få ihop så eleganta, medryckande och sammanhängande berättelser? Hur bär han sig åt? Går han inte vilse i gränslandet mellan fakta och fiktion? Spontant är det närliggande att misstänka fikcionalisering i det lilla. Lägg till att tankar och känslor är svåra att komma åt med traditionellt källmaterial. Men Englund arbetar med annat material och i andra bandets inledning betonas att intet har lagts till även om skildringarna ibland är närgående. Källorna är enligt honom tillräckligt rika: "Detta är historia, inte fiktion."

Att Englund inte redovisar sitt arbetssätt beror sannolikt på genremässig och berättarteknisk hänsyn. Han värnar den raka berättelsen och skyr sannolikt byggnadsställningar som eventuellt skymmer sikten. Men det är knappast heller förvånande att historikerns nyfikenhet väcks. Vad finns under den eleganta ytans sceneri? Förvisso kräver läsningen ingen bruksanvisning. Likväl vore det spännande om Englund själv, varför inte i *Historisk tidskrift*, reflekterar kring metod, arbetssätt och urvalsprocess. Det saknas dessutom i allmänhet en principiell diskussion om premisser för seriös populär historieskrivning. En sådan behövs eftersom det förekommer en del fiffel och båg i branschen. För övrigt finns det alltid intresse för hur man rent tekniskt skruvar samman effektiva och medryckande berättelser.

Det är förstås ett oerhört ambitiöst och imponerande projekt Englund har

gett sig i kast med. Dessutom ger han röst åt några av historiens anonyma som vanligtvis finns i synfältets utkanter. Kort sagt lysande historieskrivning. Men det vore likväl angeläget med en överkurs där Englund diskuterar hur redskapen i hans historiska verkstad används.

Lunds universitet

KIM SALOMON

Klas-Göran Karlsson, *Urkatastrofen: Första världskrigets plats i den moderna historien* (Stockholm: Atlantis 2014). 299 s.

I den flodvåg av böcker om första världskriget som välldes fram minnesåret 2014 uppehöll sig flertalet vid frågan om krigets orsaker och förlopp. Ett annorlunda perspektiv anlägger nu lundahistorikern Klas-Göran Karlsson i *Urkatastrofen: Första världskrigets plats i den moderna historien*. Ambitionen är att utreda krigets långsiktiga verkningshistoria, dess effekter på eftervärldens politiska historia. Huvudtesen är att första världskriget, snarare än det andra, lade grunden för vår tid. Med undantag för två delkapitel om krigets emancipatoriska effekter – bland annat social ingenjörskonst, kvinnlig rösträtt och medicinska genombrott – ligger tyngdpunkten på de destruktiva konsekvenserna. Med första världskriget föddes det totala kriget och i dess förlängning totalitära diktaturer och folkmord. Enligt Karlsson kan nutida konflikthärddar på Irland och Balkan, i Mellanöstern, Rwanda och Kaukasus alla ledas tillbaka till denna urkastrof.

Trots fokuseringen på krigets följder bjuder Karlsson också på intressanta diskussioner om dess bakgrund och förlopp. Inte minst värdefull är resumén över tidigare forskning. Särskild vikt läggs vid Fritz Fischers *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* från 1961, en väldokumenterad uppgörelse med den dittills förhärskande kåsuparteorin, enligt vilken stormakterna liksom av en slump snubblade in i kriget. Alla var enligt detta synsätt medskyldiga till krigsutbrottet, en tes som fått en renässans i Cambridgehistorikern Christopher Clarkes bästsäljande *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* från 2012. Fischer däremot hävdade Tysklands ensamskuld och framhöll de bägge världskrigens förbindelser med varandra, kontinuiteten mellan det wilhelminska kejsardömet och Hitlertysklands utrikespolitik. Hitler var lika litet som första världskriget ett olycksfall i arbetet, för att travestera titeln på en av Fischers böcker. Karlsson lyfter med rätta fram Fischers forskningsinsats och han gör den rättvisa. Detta till skillnad från Clarke, som inte bevärdigar honom med mer än ett par meningar.

Mindre nyanserad ter sig Karlssons huvudtes om ett direkt samband mellan första världskriget och snart sagt alla kriser i det moderna samhället. Enfaktorsförklaringar av detta slag döljer oftast mer än de belyser. Ytligt sett låter sig självfallet en koppling konstateras mellan exempelvis oktoberrevolutionen och detta krig. Men var första världskriget därmed den nödvändiga förutsättningen för denna skickelsedigra händelse? Hade inte redan en rysk revolution med en kortlivad sovjetmakt ägt rum ett decennium före kriget (1905)? Ju längre framåt i tiden Karlsson förflyttar sig, desto mer långsökt blir hans urkatastrofhypotes. Visst kan man säga, att Mellanösternkrisen har rötter i detta krig. Men är det hela sanningen? Andra beaktansvärda faktorer försvinner ur sikte, såsom USA:s ensidiga stöd till en av de stridande parterna: Israel. En politik som snarare låter sig förklaras mot bakgrund av andra världskriget än det första.

Att söka härleda vitt skilda företeelser ur en och samma källa leder lätt till förenklingar av det grövre slaget, som när Karlsson sätter likhetstecken mellan leninism och hitlerism. Lenin och Hitler skulle ha varit tvilling-själar, vilka båda haft första världskriget som politisk vagga. Här bortses från att Lenin (född 1870) tillhörde en tidigare generation än Hitler (född 1889). Lenin hörde hemma i en jakobinsk revolutionstradition och hans politiska vagga utgjordes av imperialismen, som han skrev en klassisk studie om. För Lenin var första världskriget ett imperialistiskt omfördelningskrig, inte i första hand, vilket Karlsson hävdar, en välkommen möjlighet för ett maktövertagande. Om den europeiska vänsterns antikrigslinje segrat 1914 hade kriget kunnat förhindras. Till denna vänster, med företrädare som Rosa Luxemburg, Sylvia Pankhurst, Bertrand Russel och Jean Jaurès, hörde även Lenin. Vidare stod Lenin helt främmande för det rastänkande som var Hitlers livsluft. Förvisso var bolsjevikernas partidiktatur problematisk. Det insåg många som gav den sitt stöd. Även Rosa Luxemburg, som varnade Lenin för att permanenta diktaturen, varningsord som skulle visa sig profetiska i och med stalinismen.

Ett ledmotiv i Karlssons studie är att 1900-talets totalitära ideologier och regimer låter sig härledas ur första världskrigets totala krigföring. Totalitarismens frö såddes i skyttegravarna. En tanke som Karlsson belyser med ett citat ur Hannah Arendts klassiska *The origins of totalitarianism*. Arendt ger här en målande beskrivning av första världskrigets förödande kraft, hur det liksom i ett slag förändrar den västerländska civilisationen med sprängkraften hos en explosion. Men Arendts avsikt var ingalunda att göra kriget till startpunkten för alla katastrofer som sedan skulle följa. Hon sökte såväl krigets som totalitarismens rottrådar i 1800-talets imperialism med dess nationalism och rasism. Arendt gjorde dessutom en tydlig åtskillnad mellan leninism och stalinism och såg inte som Karlsson 1920-talets Sovjetstat

som totalitär. Inte heller Mussolinis Italien, för att ta ett annat exempel. Hennes totalitarismbegrepp avsåg Sovjet från 1930 och Tyskland från 1938, med nazidiktaturen i första rummet. Hon markerar samtidigt, återigen till skillnad från Karlsson, en skillnad i graden av förtryck mellan Hitlers och Stalins regimer. Den sovjetiska lägerarkipelagen jämförs med skärselden, de tyska förintelselägren med helvetet. Det nazityska barbariet saknar helt motsvarigheter.

Det är en ojämn bok Karlsson skrivit. Den innehåller mycket av intresse, men också alltför många lösa trådar och ofullständiga resonemang. Som läsare blir man inte klok på om det är allvarligt menat att Sverige gick med i första världskriget den 11 mars 2010, då riksdagen erkände det armeniska folkmordet. Eller när han daterar det svenska inträdet i andra världskriget till 12 juni 1997, då den statliga kampanjen Levande historia drogs igång. Ett annat märkligt yttrande är att första världskriget numera kan ses som även Sveriges urkatastrof, eftersom svenska tidningar skrev mer om detta krig minnesåret 2014 än 1989. Men framförallt är Karlssons övergripande resonemang alltför svepande. Tesen om första världskriget som den Pandoras ask ur vilken allt elände följde är för endimensionell för att övertyga.

Göteborgs universitet

JAN CHRISTENSEN

Ann-Mari Borgelin (red.), *Hvor Dannebrog faldt ned: Kaptajn Richard Gustav Borgelins erindringer fra Den Estiske Frihedskrig* (Frederiksberg: Bogforlaget Frydenlund 2012). 192 s.

En vårdag 1919 erbjöds löjtnant Richard Gustav Borgelin uppdraget att utbilda och leda en kår av 200 frivilliga danskar i det estniska frihetskriget. Borgelin tackade ja, ett beslut som kom att bli livsavgörande för honom. Han ledde framgångsrikt den danska kåren under insatser såväl i Estland som i Lettland, lärde sig estniska och bosatte sig i Estland. Han lämnade landet vid den sovjetiska ockupationen år 1940 och gav följande år ut boken *Det befriade Baltikum* (originaltitel *Baltikum kæmper*), en initierad skildring av hur det gick till när de baltiska staterna införlivades med Sovjetunionen.

Omkring år 1945 skrev Borgelin, med stöd av dagboksanteckningar, ned sina minnen från frihetskriget. Vid hans död 1966 ärvdes manuskriptet, som inte är helt komplett, av dottern Ann-Mari Borgelin. Hon har nu givit ut det, tillsammans med några av fadern samlade dokument och texter. Utgåvan har stort historiskt värde, men är dessvärre behäftad med en del transkriptionsfel och inkonsekvenser.

Borgelin är en skicklig skribent, som inte bara skildrar krigshandlingarna utan också förmedlar intryck från besök i bondehem, herrgårdar och sjukstugor. Han refererar flitigt till historien och för filosofiska samtal med letter och ryssar, som har originella synpunkter på tidens ödesfrågor.

När den danska styrkan anlände till Tallinn i april 1919 fanns det redan en betydande finsk truppstyrka i landet. Den svenskfödde finske majoren Martin Ekström, hade med sin frikår, i vilken även ett hundratal svenskar ingick, verksamt bidragit till att bryta den rådsryska offensiven och återta Narva i januari. Samtidigt pågick försök att sätta upp en svensk frikår under ledning av major Carl Mothander. Denna frikår drabbades av en rad skandaler och upplöstes slutligen i början av juni, men svenskar ingick i flera andra stridande förband under det estniska frihetskriget. En av dessa var Conrad Carlsson, som i efterhand berättat minnen från striderna i boken *Okänd svensk soldat* (1937).

Den danska truppstyrkan sattes in i strid vid Võru i södra Estland i maj 1919. Nästa uppdrag blev att delta i fälttåget i Lettland, som hade kallat på estnisk hjälp efter att ha hamnat i en rävsax mellan rådsryska, balttyska och vita ryska truppstyrkor. Danskarna gjorde viktiga insatser vid återtagandet av bland annat Kreutzburg (Krustpils) och Jakobstadt (Jekabpils) från de röda. Därefter sattes de in i striderna vid Pskov, där esterna hade allierat sig med vita ryska trupper.

I detta sammanhang mötte danskarna även svenska frivilliga. Den förste som omtalas är kapten Einar Lundborg (1896–1931), befälhavare för en pansarvagn, som Borgelin mötte i Čerskaja söder om Pskov. Lundborg hade tillhört svenska kåren innan han övergick till estniska armén. Enligt Borgelin var hans insatser vida omtalade.

När Borgelin som kurir för den danskfödda änkekejsarinnan Maria Fjodorovna (Dagmar) gjorde en andra resa till Estland i slutet av september 1919, för att ansluta sig till de vita ryska styrkor som från Narva skulle gå mot Sankt Petersburg, konstaterar han, att den estniska och finska entusiasmen för detta fälttåg var låg. Den frihet esterna hade kämpat för skulle inte hotas mindre av ett vitt än av ett rött styre i Ryssland. Vissa frivilliga valde ändå att följa med i den vita offensiven. Bland annat nämner Borgelin ett pansartåg under befäl av svenskarna Georg Malmberg (1895–1931) och Wilhelm Liljencrantz (1894–1963), vars besättning uteslutande bestod av svenskar och danskar (170). Malmberg hade deltagit i det estniska frihetskriget vid bland annat Narva-, Valga- och Pskovfronterna och belönades senare med estniska frihetskorsen av första klassen.

Det svenska frivilliga kompaniets ledare, major Mothander, omtalas i Borgelins bok endast därför att Lundborg inledningsvis hade samverkat med honom, men snart gjort sig självständig (135). I Conrad Carlssons framställ-

ning beskrivs han som en inkompetent person som helst satt på hotell i Tallinn och smorde kråset.

Trots tillgången till veteraner från 1918 års krig i Finland och trots en tidigare start blev de svenska insatserna i Estlands och Lettlands frihetskrig mindre betydelsefulla än de danska. Sverige ville gärna spela en stormaktsroll i Östersjöområdet, men de unga baltiska statsbildningarna betraktades med skepsis. Även om regeringen formellt gav tillstånd till att frivilliga gav sig till Estland var stödet ljust och de kritiska pressrösterna starka. Den svenska kåren i Estland fick en svag ledning och de effektivaste svenska insatserna gjordes av frivilliga i andra förband.

I förhållande till Lettland var det svenska intresset direkt kontraproduktivt. Höga officerare i Stockholm konspirerade för att göra Sverige till skyddsmakt för ett baltiskt hertigdöme, under baltiskt styre, men med svensk militär ledning. Ingenting gick efter planerna – lyckligtvis, kan man säga. De mest konstruktiva svenska insatserna gjordes i stället av en handfull svenskar, häribland Conrad Carlsson, som deltog i patrulleringen av gränsområdet mellan Lettland och Ryssland under fredsförhandlingarna 1920.

Linnéuniversitetet, Kalmar

ANDERS FRÖJMARK

Bengt Johansson & Tomas Andersson Odén, *Politiska annonser: Partiernas valreklam i dagspressen genom 100 år* (Göteborg: NORDICOM-Sverige 2013). 199 s.

Bengt Johansson, professor i journalistik, medier och kommunikation, och Thomas Andersson Odén, universitetslektor i samma ämne, tar sig an det svårgenomträngliga och till stora delar utforskade fältet politisk reklam i boken *Politiska annonser: Partiernas valreklam i dagspressen genom 100 år*. Bokens syfte är att "klargöra sambandet mellan annonseringen och tidningarnas partifärg" (s. 21). Författarnas frågeställningar är inte uppställda som konkreta frågor. I stället beskrivs de tre problem som skall undersökas: partiernas annonsering i deras respektive huvudorgan, den politiska annonseringen i tidningar som bytt politisk profil samt den politiska annonseringen på orter med tidningar i konkurrens- respektive monopolsituation. Fokus ligger på de kvantitativa aspekterna. De analytiska premisserna består av en modell som säger att reklamköparen självständigt bestämmer över fyra beslutsområden: reklamens omfattning och samordning med andra funktioner, dess fördelning i olika medier, dess fördelning över tid och dess utformning. Det andra beslutsområdet, fördelning i olika medier, betonar

författarna särskilt. Källmaterialet består av valannonser publicerade i ett antal tidningar inför riksdagsvalen från 1908 till och med 2006.

Genomgången av annonserna är uppdelad i två delar. I den första delen redovisar författarna annonsernas utbredning i pressen under den knappt 100 år långa perioden. Det övergripande resultatet i den första delen är att den partipolitiska anknytningen försvagades, framför allt under efterkrigstiden. En mer detaljerad bild av fenomenet framträder på det lokala planet. De tidningar som minst gynnade det närmast stående partiet var också de som överlevde upplagestriden. Den andra delen, som ligger utanför bokens frågeställningar och som inte motsvarar dess syfte, är en diskussion om annonsernas utformning. Författarna visar på intressanta men tentativa resultat, som att valinformationen successivt har försvunnit från annonserna medan smutskastningskampanjer har förekommit genom hela perioden. Utöver dessa översiktliga tendenser gör de nedslag i några sakfrågor och teman i valannonseringen, så som rojalism, rösträtt, nykterhetsfrågan, kommunikation i dess bredaste bemärkelse och främlingsfientlighet. Det är oklart hur dessa har valts och de behandlas tämligen styvmoderligt. Det hade exempelvis varit intressant att läsa mer än två korta stycken om de främlingsfientliga tendensernas återkomst i den politiska annonseringen under de senaste två decennierna.

Efter genomgången av annonserna kommer ett fristående kapitel som leder över till analysen. Där beskrivs allmänhetens syn på den politiska annonseringen byggd på en SOM-undersökning utförd 2010. Merparten av de svarande tyckte att pressen varken skulle gynna eller missgynna ett partis möjligheter till annonsering. Utifrån detta kapitel och de kvantitativa resultaten drar de slutsatsen att ett bredare intag av annonser gynnade upplagan mer än en utpräglad partibundenhet, och att detta fick allmänhetens stöd. De kallar utvecklingen för den positiva neutralitetsspiralen. Den hänger givetvis tätt samman med den gängse bilden av pressens rörelse från partiorgan till ett oberoende, om än politiskt färgat, medium. Det är dock inte helt oproblematiskt att använda en SOM-undersökning från 2010 för att blicka bakåt i tiden.

Författarna har en bred definition av politiska annonser. Där innefattas inte bara annonser från partier utan också från andra intresseorganisationer som ämnade påverka valen. Därutöver tillkommer "annonsliknande tidningsmaterial, även om det inte funnits någon tydlig avsändare" (s. 20). Deras generösa definition bör inte nämnvärt ha påverkat resultatet, eftersom lejonparten av annonserna kom från partierna. Problemet är i stället att urvalet väcker frågor om vad det egentligen är som undersöks. Vilken betydelse får valannonserna för det som författarna vill säga med *Politiska annonser*?

Samma fråga väcks av författarnas tendens att sätta annonserna i en gene-

rell kontext, som i deras sammanfattning av undersökningen: "Genomgången [...] har gett en del svar som pekar mot att valannonserna speglar dels den politiska utvecklingen som ägt rum under perioden, dels en del förändringar som ägt rum i tidningsbranschen och i samhället i stort." (s. 177) I dessa svepande sammanhang verkar annonserna förlora sitt egenvärde. De blir som en spegel som bara visar upp det man riktar den mot. Författarna för däremot resonemanget till ett specifikt plan när de förklarar breddningen av annonsintaget: "Eftersom det var partierna som till syvende och sist bestämde var de skulle placera sina annonser, är det också rimligt att betrakta dem som pådrivande i utvecklingen." (s. 183) Problemet med den slutsatsen är att den redan finns inbyggd i analysens premisser. Någon annan slutsats hade varit omöjlig utifrån modellen med reklamköparens beslutsområden.

Bengt Johansson och Thomas Odén lyfter fram många intressanta resultat i *Politiska annonser*, framför allt i deras kvantitativa undersökningar. Deras forskning visar också att den politiska annonseringen är ett fält där det fortfarande finns mycket att undersöka. Där kommer deras omfattande genomgång av annonsmaterialet att vara en god grund att bygga på. Deras diskussioner om annonsernas utformning väcker många intressanta frågor, och liksom boken i dess helhet öppnar författarna upp för flera potentiella projekt för den som är intresserad av att undersöka den politiska annonseringens olika aspekter.

Göteborgs universitet

DANIEL ZACKRISSON

Jimmy Vulovic, *Reform eller revolt: Litterär propaganda i socialdemokratisk, kommunistisk och nationalsocialistisk press* (Lund: Ellerström 2013). 291 s.

Den europeiska mellankrigstiden framstår ofta som motsägelsefull i sin dubbelhet. Den beskrivs både som en tid av uppsluppen återhämtning efter första världskrigets trauma och som en period med ett allt kallare politiskt klimat och födelsen av en nazism, som snart skulle ge upphov till nya fasor. I litteraturvetaren Jimmy Vulovics bok *Reform eller revolt* är det den senare bilden som dominerar. Vulovic undersöker svensk skönlitteratur i socialdemokratisk, kommunistisk och nazistisk press mot bakgrund av hårdnande attityder och nya politiska gränsdragningar. I centrum för analyserna står frågan hur skönlitteraturen användes som propagandamedel, men också hur den värderades och placerades in i mer omfattande samhällsteorier. Skildringen är således mer litteratursociologisk än traditionellt litteraturvetenskaplig i det att miljöerna kring skönlitteraturen är minst lika viktiga som

de litterära texterna. Det är inte heller skönlitteraturens vanliga kulturella sammanhang som står i fokus utan de politiska striderna mellan de aktuella organisationerna.

Den empiriska undersökningen består av tre kapitel med skilda teman och huvudsakliga källmaterial. I det första, med titeln "Kampen om socialismen", belyses motsättningar inom arbetarrörelsen med hjälp av kongressprotokoll, tidningsartiklar och brevväxlingar. Nazisternas framväxande organisationer berörs endast kortfattat till förmån för en grundlig utredning av reformistiskt sinnade socialdemokraters och revolutionära vänstersocialisters (senare kommunisters) ofta helt oförenliga bildnings- och litteratursyn. Skiljelinjen gick främst mellan socialdemokraternas humanistiska värdering av skönlitteraturen som betydelsefull för individens inre utveckling, och vänstersocialisternas materialistiska syn på konsten som underordnad det övergripande revolutionära målet. Vulovic menar att kommunisternas tämligen oreflekterade lojalitet med partiet och Komintern för det mesta hamnade på kollisionskurs med den socialdemokratiska tendensen att framhålla bildning som en väg till upplevelsen av samhörighet med människor ur högre och vanligtvis klassiskt bildade samhällsklasser.

Denna gränsdragning återkommer i det andra kapitlet, "Kampen om barnen", i vilket Vulovic analyserar skönlitteratur publicerad i tidningar knutna till de politiska partiernas barnorganisationer. Samtliga exempel är relativt programmatiska, även om detta drag syns tydligast i de kommunistiska och nazistiska texterna. Vulovic är noga med att påpeka att det inte går att sätta likhetstecken mellan kommunistisk och nazistisk propaganda även om inställningen till skönlitteratur på ytan kan te sig likartad. Såväl den ideologiska motiveringen som de eftersträlvade målen skilde sig radikalt åt. Icke desto mindre drar Vulovic eleganta och intressanta slutsatser just i denna jämförelse. Både kommunister och nazister insisterade på en ytterst förenklad och instrumentell syn på relationen mellan läsarna och skönlitteraturen. En god och ändamålsenlig litteratur skulle med närmast given säkerhet åstadkomma en bestämd, förutsägbar reaktion hos läsarna. Följden blev att denna litteratur också var tvungen att följa mycket bestämda riktlinjer för att inte äventyra den eftersträlvade reaktionen. Här fanns föga utrymme för romantiska svärmerier eller den idealistiska förhoppningen om att läsarna skulle komma att förädlas bara genom kontakten med den sköna litteraturen. Litteraturen skulle visa upp positiva förebilder och pedagogiskt visa hur man blev en god organisationsmedlem. Punkt.

Barntidningarnas tydliga betoning av förebilder gör denna typ av litteratur särskilt tacksam att analysera i anslutning till propagandabegreppet, i synnerhet då Vulovic rör sig i en tid då den modernistiskt influerade prosan introducerade helt andra krav på konsten och litteraturen. Debatterna kring

denna typ av litteratur behandlas i stället i kapitlet "Kampen om kulturen", vilket i linje med Vulovics övriga resultat visar att särskilt kommunister och nazister förhöll sig starkt kritiska, för att inte säga hätskt fientliga, till denna strömning, medan socialdemokraterna intog en mer svårbestämd men försiktigt positiv hållning.

I Vulovics tolkningar är det socialdemokraterna som står för värnaden inför den klassiska bildningen och dess skönlitteratur. Ibland framstår det socialdemokratiska partiet som väl statiskt och oföränderligt eftersom den romantiska bildningsidealismens långa tradition hela tiden lyfts fram och kontrasteras mot de yngre organisationernas brott med denna. Detta till trots ger undersökningen intrycket att även socialdemokraterna hade tappat något av tidigare decenniernas tilltro till skönlitteraturens fantastiska kraft. När Erik Hedén lämnade vänstersocialisterna och tilläts återvända som recensent i *Social-Demokraten*, skedde detta exempelvis på villkor att han inte på något sätt blandade sig i tidningens politik – som om litteratursidorna vore helt skilda från tidningens politiska ärende. Det var inom partiet och i partiprogrammet som den rätta vägen stakades ut, medan litteraturen tillskrevs en mer passiv, understödjande roll. Denna inställning motsvarar knappast en romantisk vision där den sköna litteraturens höga ideal blir tongivande i samhällsförändringen. I bakgrunden anas följaktligen en avmystifiering av skönlitteraturen på bredare front än den som Vulovic uppmärksammar inom ramen för kommunistisk och nazistisk propaganda.

Lunds universitet

EMMA HILBORN

Patrik Lundell, *Attentatet mot Hiertas minne: Studier i den svenska pressens mediehistoria* (Stockholm: Kungl. Biblioteket 2013). 187 s.

Titeln på Patrik Lundells bok varslar om dramatik. Författaren hade också sådana förhoppningar när en lovande arkivvolym togs fram. Nu höll det inte riktigt hela vägen. En yngling hade visserligen 1927 med en hammare angripit sockeln till den minnesvård över Lars Johan Hierta som nyligen hade avtäckts, men något politiskt dåd var det knappast. Förövaren hamnade på uppfostringsanstalt och händelsen föll i glömska.

Den får ändå tjäna som utgångspunkt för Lundells kulturteoretiska studie om hur medierna iscensätter händelser för att höja sin status. Och en forskare som är insatt i hur medier fungerar missar inte chansen att använda en titel som väcker uppmärksamhet hos den presumtive läsaren/köparen. Även om det inte sägs kan också titeln ses i ljuset av författarens kritik mot

presshistoriens huvudfåra som anses ha bidragit till monumentaliseringen av gestalter som just Hierta och hans skapelse *Aftonbladet*. Fast Lundells redskap är förstås inte en hammare utan teoretiska och metodiska resonemang.

Utgångspunkten är en bred syn på massmedia. Den nyare kulturteoretiska mediehistorien tar sig an begravningståg, statyer, kongresser och invigningar likaväl som tidningar, och påpekar gärna tidigare forsknings snäva inriktning på pressens utveckling eller enskilda tidningars historia. Det ska ha lett till att frågan om hur ideologin har medierats och pressen därmed skaffat sin legitimitet negligerats.

Lundell placerar in sin forskning i skärningspunkten mellan tre fält: pressen som institution och dess ideologi, samhällsmaktens legitimitetssträvanden och kulturhistorisk medieforskning. Fokus flyttas från mediespecifika frågor till mediekulturer, medielandskap och mediasystem. Den senaste stora satsningen på området, *Den svenska pressens historia*, anses ha som underliggande tanke hur pressen når sin sanna bestämmelse. Beläggen för att teleologiska skildringar dominerat tidigare forskning är nog lite magra, men det är förstås nyttigt att påminna om att pressen – liksom andra medier – är historiskt föränderliga fenomen utan inneboende riktning.

Författaren vänder sig också emot att pressen ofta har kunnat skriva sin egen historia, direkt eller indirekt. Man kan tillägga att det förstås också gäller historieämnet, vars historia till och med är en specialiserad underavdelning, historiografin, som få skulle drömma om att lämna över till andra akademiska ämnen eller journalister. Vi vet väl bäst själva hur man studerar historia.

Karaktäristiskt för kulturteoretisk forskning är omfångsrika inledningar och teoretiska resonemang. Så även här. Läsaren har nästan nått bokens mittpunkt innan de empiriska studierna träder in på scenen, även om Hiertas begravning 1872 inledningsvis tjänar som exempel på metoden. Tre nedslag har gjorts, vad författaren ser som belysande tidpunkter för hur pressen vid respektive tillfälle söker vinna legitimitet: Den internationella journalistkongressen i Stockholm 1897, det av UD – men i praktiken snarare Publicistklubben – arrangerade internationella pressbesöket 1923 samt utställningen "Den svenska pressen 300 år" på Skansen i Stockholm 1945, öppnad bara några veckor efter att kriget i Europa upphört.

Genomgående syfte i studiet av evenemangen är att påvisa samspelet mellan olika publikier, hur pressen söker nå legitimitet för sin roll i samhället och vilka interna förhandlingar och kompromisser som ligger bakom arrangemangens utformning och genomslag. Noterbart från 1897 är pressens självklara uppslutning kring att befordra svenskt näringsliv – handel, industri, kultur och turism. Lundell påpekar också att även 1945 fungerade "den tredje statsmakten" snarare som medmakt än som motmakt. Det fanns

dock andra mer kritiska ideal som framfördes i den samtida pressen. Att utställningen proklamerade ett 300-årsjubileum berodde på att *Posttidningen*, organ för officiella kungörelser, placerades som pressens första anhalt. Den senaste anhalten, samlingsregeringens åtgärder mot tidningarna under krigsåren, förbigicks å andra sidan.

Texterna i *Attentatet mot Hiertas minne* har publicerats tidigare, men har nu placerats in i ett mer sammanhängande teoretiskt ramverk. Lundell har för övrigt redan i sin avhandling, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning* (2002), utmanat den traditionella synen på pressens utveckling. Även då hamnade Hierta i hetluften, eller åtminstone de som ensidigt skapat bilden av honom som den moderna svenska pressens upphovsman. Lundell lyfte fram tidningarna decennierna före Hierta som hyllade andra ideal, medborgaridealet enligt vilket utgivarna närmast hade en plikt att publicera vad läsarna skickade in.

"Att andra motiv än vetenskapliga har inverkat både på de akademiska och på de populära föreställningarna om Hierta, är i vilket fall tydligt nog", skriver han nu (s. 138). Det låter rimligt, men gäller väl forskningsområden generellt. Vem tror att forskares val av ämnen till 100 procent styrs av strikt objektiva vetenskapliga ideal?

En del av Lundells kritik väger kanske inte så tungt. Sammantaget visar han ändå på värdet av de kulturteoretiska perspektiven och hur sådana kan ge väsentliga bidrag till kunskapen om medier, i vid mening. Att även andra, traditionella om man så vill, angreppssätt kan åstadkomma detsamma behöver man för den skull inte tvivla på. Mediernas historia är brokig, vilket också forskningen om fenomenen bör vara.

Södertörns högskola

TORBJÖRN NILSSON

Johan Edman, *Vård & ideologi: Narkomanvården som politiskt slagfält* (Umeå: Boréa Bokförlag 2012). 528 s.

Johan Edmans bok *Vård & ideologi* är ett mycket välkommet bidrag för de som vill ha mer kunskap kring (narkoman)vård och dess samspel med politik och styrning. För det är just samspelet mellan politik och vård som står i fokus i denna bok, vilket enligt Edman är ett nödvändigt perspektiv för att förstå narkotikaproblemet under 1900-talets andra hälft.

Vård & ideologi är kronologiskt disponerad med start 1960, vilket gör boken både pedagogisk och enkel att följa i sina frågeställningar. De frågor som Edman söker svar på är vilken slags narkomanvård som har förespråkats

i Sverige, men också vilken narkomanvård som har motarbetats. Han söker utröna vilka antaganden om narkotikamissbruket, och om vårdens karaktär, som vårdpolitiken byggt på, men även vilken syn på narkotika och narkotikamissbruk som har präglat de politiska diskussionerna.

Under tidigt 1960-tal ökade narkotikamissbruket, missbrukarna blev yngre och narkotikaproblemet började allt mer ses som ett ungdomsproblem. Under slutet av 1960-talet blev narkotikan problemet med stort P och i och med detta skapades ett helt nytt område att göra politik kring. 1965 tillsatte Medicinalstyrelsen (sedermera Socialstyrelsen) en grupp för att undersöka narkotikamissbruket i Sverige och året därefter ombildades gruppen till Narkomanvårdskommittén. Det är genom denna kommittés första betänkande som den första lagstiftningen gällande narkotika kommer till och det är här som Edmans studie tar sin början.

I sju kapitel behandlas narkotikafrågan utifrån olika typer av källmaterial och kontexter. Det är den frivilliga institutionsvården på behandlingshem av vuxna narkotikamissbrukare som står i centrum i boken. Med hjälp av utredningar, lagstiftning, propositioner och utskottsbetänkanden ringar Edman in den rikspolitiska dimensionen, en bredare positionering fångar han genom 403 motioner och 198 riksdagsdebatter och till sist representeras den centralbyråkratiska nivån genom handlägningsärenden från behandlingshem. En viktig avgränsning är att Edman inte behandlar narkomanvårdens praktik utan fokuserar på den statliga styrningen av narkomanvården.

Edmans bok sätter tydligt fokus på något som tidigare forskning förbiset, nämligen vårdens täta sammanbindning med styrning. Edman menar att narkomanvården måste ses som ett verksamhetsområde som genomsyrats av politiska överväganden. I och med denna utgångspunkt framkommer flera nya och intressanta aspekter på vård, i synnerhet narkomanvård. Edman påpekar att denna blivit styrd i större utsträckning än vad tidigare forskning framhållit, vilket inte minst framkommer vid de tillfällen då narkomanvården på olika sätt blivit motarbetad, i såväl riksdag som i kommunerna. Vissa vårdprogram ansågs inte som passande ur viss ideologisk synvinkel, något som Edman främst visar genom studiet av behandlingshemmet Narconon och stiftelsen Daytops. Under den tid som inte minst Socialstyrelsen motarbetade Narconon tydliggjordes statens uttryckliga föreställningar om vad som kännetecknade god vård, både vad gällde innehåll, vårdformer och ideologisk förankring. Edman visar dessutom att det fanns en politisk enighet kring det faktum att narkotika var farligt och att målet var ett samhälle fritt från narkotika. Det fanns även en enighet i att vård utgjorde en viktig del i åtgärdsarsenalen. Striderna kring narkotikamissbruket låg däremot i orsakerna till narkotikaproblemet och framför allt hur vården skulle drivas. Under 1970-talet framkom en nationalistisk underton i argumenten

mot Narconon och Daytops. Narconon stammade ur scientologerna vilket låg dem i fatet, men även kopplingen till USA hade negativt inflytande. Narconon kom att förknippas med allt som var dåligt med USA: ytlighet, snabba lösningar och profitintresse. Influenserna från andra länder över huvud taget möttes med stor skepsis för att den svenska narkomanvården skulle vara just svensk. Det var under 1970-talet som det ideologiska var som mest framträdande, när Socialstyrelsen ersattes av Länsstyrelsen som tillstånd- och tillsynsmyndighet syntes inte samma ideologiska driv. Enligt Edman saknade Länsstyrelsen den "ideologiska kompass" som Socialstyrelsen haft.

Trots att Edmans studie berör åren 1960–2000 visar han på en historia med längre linjer än så. Mycket av det som han pekar på är inte tidstypiskt för det sena 1900-talet utan har beröringspunkter längre tillbaka. Fostran, miljöns betydelse, behandlingshemmens lokalisering, arbetsträning är alla exempel på faktorer som inte enbart lyftes fram under 1900-talets andra hälft, utan detta hade betydelse även på 1800-talet och under 1900-talets första halva.

Edman klargör tidigt och återkommande att han inte berör tvångsvården utan enbart fokuserar på frivilligvården. Det är klokt ur arbetssynpunkt, men jag måste ändå framhålla att boken hade blivit än mer intressant om tvångsvården och den praktiska sidan hade fått utrymme. Det är möjligt att studiet av tvångsvården hade kunnat visa på ännu mer explicita aspekter gällande ideologi. Om inte annat hade det varit givande att se skillnader och likheter rörande styrningen av tvångsvård och den frivilliga vården.

Edman skriver lätt och ledigt och det är inga svårigheter att följa hans intressanta resonemang. *Vård & ideologi* är inspirerande och är med sina nya perspektiv ett viktigt bidrag inom narkomanvårdsforskningen.

Göteborgs universitet

FRIDA WIKSTRÖM